

مطالعه تطبیقی نگاره‌های ابراهیم(ع) در آتش با روایات و تفاسیر قرآن از عصر ایلخانی تا صفوی*

مهدی محمدزاده** رحیم چرخي*** سمیه زادامیری****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۱۰

صفحه ۵ تا ۲۱

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

معجزات پیامبران یکی از موضوعات مذهبی است که بخشی از مباحث قرآنی را به خود اختصاص داده و در سوره‌های متعددی از آن‌ها سخن به میان رفته است. در این میان معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) از مواردی است که مکرراً در متون دینی و تاریخی ذکر شده و در ادوار مختلف هنر ایران دوره اسلامی مورد توجه نقاشان و حاکمان وقت قرار گرفته است. این پژوهش با اهداف، شناسایی نگاره‌هایی که انطباق بیشتری با روایات قرآن کریم دارند و پی بردن به میزان تطابق مضمون و محتوای روایت معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) با نگاره‌های معجزه ایشان، انجام گرفته است. از این رو، این نگاره‌ها را از نظر عناصر تصویری با روایات قرآنی مورد مطالعه قرار می‌دهد. در واقع میزان مطابقت نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) با روایات قرآن کریم و متون تفسیری مورد بررسی قرار می‌گیرد. سوالات این تحقیق عبارتند از: ۱- این نگارگران تا چه میزان در بیان تصویری معجزه، به روایت اصلی آن یعنی قرآن کریم وفادار مانده‌اند؟ ۲- گفتمان فرهنگی و هنری حاکم بر آن دوره، با نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) چه رابطه‌ای دارد؟ روش تحقیق به روش توصیفی، تطبیقی و تحلیلی انجام شده و اطلاعات و نمونه‌های مطالعاتی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی گردآوری شده است. نتایج نشان می‌دهد که معجزه به تصویر درآمده از حضرت ابراهیم با توجه به عناصر تصویری به کار رفته در نگاره‌ها، روایت و مضمون نگاره‌های مورد مطالعه، گاه مانند قرآن و متون تفسیری، تصویر شده است و گاه دارای تفاوت‌های موردی با متون تفسیری هستند. نگارگران به فراخور بینش و دریافت خویش، عناصر تصویری را در نگاره‌های خود رقم زده‌اند و حاکمان در جهت مشروعیت بخشیدن به حاکمیت خود از آن بهره برده‌اند.

کلیدواژه‌ها

معجزه، تصاویر ابراهیم(ع)، ابراهیم در آتش، نگارگری ایرانی.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه نویسنده سوم تحت عنوان «تصویرگری اعجاز پیامبران اولوالعزم بر اساس نمونه‌های موجود در نگارگری ایرانی» است که به راهنمایی نویسنده اول و نویسنده دوم در دانشگاه هنر اسلامی تبریز انجام شده است.

** استاد دانشگاه هنر اسلامی تبریز و دانشگاه آتاترک ارzurم تبریز، شهر تبریز، استان آذربایجان شرقی (نویسنده مسئول)

Email: m.mohammadzadeh@tabriziau.ac.ir

Email: r.charkhi@tabriziau.ac.ir

*** استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، استان آذربایجان شرقی

**** کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی گرایش نگارگری دانشگاه هنر اسلامی تبریز
Email: S.zadamiri@tabriziau.ac.ir

مقدمه

در این پژوهش تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش کیفی بهره گرفته شده است. به این منظور در طی این مقاله، ابتدا تعریف معجزه با استناد به قرآن کریم، احادیث و تفاسیر بیان شده است. سپس به بیان محور فکری مسلط بر معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) پرداخته شده است. در ادامه نگاره‌های مرتبط با آن در نسخ مختلف معرفی شده و در انتها با بررسی عناصر تصویری و محتوای نگاره‌ها، با توجه به زمینه قرآنی، احادیث و تفاسیر مورد بررسی قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

تاکنون بررسی، تحلیل نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) و پی بردن به میزان انطباق این نگاره با منبع اصلی الهام آن یعنی قرآن کریم در زمینه هنری در هیچ کتاب و مقاله‌ای صورت نگرفته است. علاوه بر این پژوهشگران بسیاری، آثاری درباره سرگذشت پیامبران با عناوینی چون قصص قرآنی، قصص الانبیاء و تاریخ انبیاء به رشته تحریر درآورده‌اند. تحقیقات و تألیفات انجام شده در زمینه هنری، اغلب به مباحث کلی پرداخته شده است. به این ترتیب، منابع مطالعاتی که می‌توان به عنوان پیشینه طرح حاضر مطرح شوند در دو حوزه داستان معجزه و نگاره تقسیم می‌شود و به شرح زیر می‌باشد:

مقاله «بررسی تطبیقی داستان حضرت ابراهیم در متون تفسیری و عرفانی (تا قرن هفتم هجری)» نوشته حسین آقاحسینی و سمانه زراعتی که در سال ۱۳۸۹ در الهیات تطبیقی در سال اول به چاپ رسید. داستان‌های حضرت ابراهیم(ع) در مهمترین منابع دینی و عرفانی را در حوزه دینی مورد بررسی قرار می‌دهد. مقاله «چگونگی تصویرسازی در الگوی روایت‌گری قصه در قرآن کریم» نوشته الهام فتاحی ثانی سبزواری و مهدی پوررضاییان که در سال ۱۳۸۸ نوشته شده و در دوره ۴، شماره ۱۰ در نشریه نگره به چاپ رسیده به نحوه تصویرسازی داستان‌های قرآن کریم و ساختار قصه می‌پردازد. پریسا شادقزوینی و کبری براتی در مقاله‌ای تحت عنوان «تحلیل تطبیقی عناصر خیر و شر در دو نگاره ابراهیم(ع) و سیاوش در آتش از استاد فرشچیان (با تأکید بر فرم و محتوا)» که در سال ۱۳۹۷ در مجله جلوه هنر در شماره اول دوره دهم به چاپ رسید؛ تحلیل تطبیقی عناصر خیر و شر در دو نگاره سیاوش و ابراهیم(ع) در آتش اثر استاد فرشچیان و تحلیل محتوایی خیرها و شرهای موجود در این داستان‌ها را ارائه می‌دهند. مقاله «جلوه‌های هنری داستان حضرت ابراهیم در قرآن» نوشته نعیمه پراندوجی و ناهید نصیحت که در ۱۳۸۸ نوشته شده و در سال پانزدهم پژوهش‌های قرآنی به چاپ رسیده است؛ به بررسی عناصر هنری، شخصیت‌ها، گفتگو و اسلوب داستان حضرت ابراهیم در قرآن در حوزه دینی می‌پردازد. پایان‌نامه رویا رضاپور

معجزه به عنوان یک نشان و حجت الهی، حقانیت و دلیلی برای درستی رسالت پیامبران و ارتباط آنان با خداوند است و در این میان نگارگران گاه از میان موضوعات مذهبی، معجزات پیامبران را به تصویر درآورده‌اند. معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) از جمله موضوعاتی مذهبی است که در ادوار مختلف مورد توجه نگارگران و حاکمان وقت قرار گرفته است. این پژوهش با اهداف، پی بردن به میزان تطابق مضمون و محتوای روایت معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) با نگاره‌های معجزه ایشان و شناسایی نگاره‌هایی صورت گرفته است که انطباق بیشتری میان روایات قرآن کریم و عناصر تصویری ترسیم شده دارند. از این رو، در این مقاله ضمن معرفی تصاویر مختلف به جا مانده از معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع)، بر اساس نمونه‌های موجود در نگارگری ایرانی و چگونگی تعامل بین متون دینی و نگاره‌ها (تطبیق نگاره‌ها با روایت قرآنی) و تجزیه و تحلیل عناصر تصویری آن‌ها، به بررسی و مطالعه چگونگی تصویرسازی آن می‌پردازد. سوالات این تحقیق عبارتند از:

۱- این نگارگران تا چه میزان در بیان تصویری معجزه، به روایت اصلی آن یعنی قرآن کریم وفادار مانده‌اند؟ ۲- گفتمان فرهنگی و هنری حاکم بر آن دوره تاریخی با نگاره‌های به تصویر درآمده چه رابطه‌ای دارد؟ برای حصول به این امر ابتدا تعریف معجزه با استناد به قرآن کریم و احادیث و تفاسیر ارائه می‌شود. این امر به این دلیل انجام می‌شود که واژه معجزه دارای مصداق‌های متعددی است و توسط کاربران آن مورد استفاده قرار می‌گیرد که در این مقاله با استناد بر قرآن کریم و متون تفسیری صورت گرفته است و سپس بعد از معرفی نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شده آتش برای حضرت ابراهیم(ع)، به بیان روایت تصویری و مطالعه محتوایی آن‌ها پرداخته می‌شود.

ضرورت و اهمیت تحقیق در این است که تاکنون در هیچ پژوهش مستقل و جامعی، درباره معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در زمینه هنری به بررسی تصاویر و ارتباط و میزان مطابقت آن با متون دینی انجام نگرفته است.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی، تطبیقی و تحلیلی انجام شده است. شیوه جمع آوری اطلاعات تحقیق حاضر با استفاده از منابع اینترنتی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده‌اند و جامعه آماری شامل هشت نگاره از دوره ایلخانی تا صفوی را دربر می‌گیرد که این هشت نگاره، از لحاظ محتوایی مورد بررسی، تحلیل و تطبیق قرار می‌گیرد تا میزان انطباق آن با آیات قرآن و متون تفسیری مشخص گردد. همچنین،

ناتوان و در مانده اند» (سعیدی، ۱۳۷۹: ۱۸).

از منظر مکارم شیرازی معجزه اولاً کار خداست و تنها به اذن خدا انجام می‌شود. ثانیاً دلیلی برای شناخت پیامبر و هدایت است (مکارم شیرازی، ج ۸ و ج ۱۲، ۱۳۷۸: ۲۵۴ و ۲۸۷). طباطبائی هم معتقد است که در معجزه موضوع تحدی و هدایت خلق در کار است و با انجام آن صحت نبوت پیغمبری و رسالت و دعوتش به سوی خدا اثبات می‌شود^۱ (طباطبائی، ج ۱، ۱۳۸۴: ۱۲۸).

طباطبائی فرق میان امور عادی و امور خارق‌العاده را این‌طور بیان می‌کند: «امور عادی مسبب از اسباب ظاهری و عادی و آن اسباب هم توأم با اسبابی باطنی و حقیقی هستند، و آن اسباب حقیقی توأم با اراده خدا و امر او هستند، که گاهی آن اسباب با اسباب ظاهری هم‌آهنگی نمی‌کند و در نتیجه سبب ظاهری از سببیت می‌افتد و آن امر عادی موجود نمی‌شود، چون اراده و امر خدا بدان تعلق نگرفته» (همان: ۱۲۷-۱۲۸). برای مثال می‌توان معجزه سرد شدن آتش برای ابراهیم (ع) را بیان کرد. همه می‌دانیم که آتش به دلیل داشتن حرارت باعث گرما و سوختن می‌شود که با حواس ظاهری قابل درک است. این خاصیت را خداوند با اراده‌ی خود به آن داده است همان‌طور که خاصیت هر پدیده را خدا تحت عنوان فرمان تکوینی به هر یک از پدیده‌ها اعطا کرده است. حال اگر با اراده‌ی خدا، پدیده‌ای با خاصیتی که می‌شناسیم هماهنگ نباشد، امری غیرعادی رخ می‌دهد. همانند از بین رفتن خاصیت سوزندگی و حرارت آتش برای ابراهیم (ع) البته به اذن خداوند.

در قرآن کریم «معجزه» به معنای اصطلاحی، عمل خارق‌العاده‌ای که گواه نبوت باشد؛ یافت نشد (رضایی، ج ۱، ۱۳۸۰: ۵۸) و از واژه‌های «آیه»، «بینه»، «برهان»، «سلطان» و «بصیره» در مورد امور خارق‌عادت و معجزات پیامبران استفاده شده است (امامی، ۱۳۸۸: ۲۸). لغت «معجزه» در روایات اهل‌بیت (ع) به معنای اصطلاحی به کار رفته است (رضایی، ج ۱، ۱۳۸۰: ۵۸).

معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع)

حضرت ابراهیم (ع) دومین پیامبر اولوالعزم است که دارای کتاب و شریعت مستقل بوده و نام کتاب ایشان «صُحُف» است. هم‌چنین خداوند در آیه ۱۲۵ سوره نساء، ابراهیم (ع) را «خلیل‌الله» (یعنی دوست خدا) می‌خواند. تورات، آن حضرت را با عنوان «ابرام بن تارح» نام می‌برد (بیومی، ج ۱، ۱۳۸۳: ۱۰۰). معجزاتی که در قرآن کریم برای حضرت ابراهیم (ع) ذکر شده‌اند شامل دو مورد، زنده کردن پرندگان تکه‌تکه شده (احیای مُردگان) و سرد و سلامت شدن آتش برای آن حضرت است و با توجه به این‌که از معجزه احیای مُردگان در نقاشی ایرانی نگاره‌ای یافت نشد در ادامه تنها روایت قرآنی معجزه سرد و سلامت شدن آتش، بررسی

مقدم در مقطع کارشناسی ارشد با عنوان «ساختار بصری نگاره‌های ابراهیم در نقاشی ایرانی-اسلامی» در سال ۱۳۹۲ به راهنمایی دکتر مهدی محمدزاده در دانشگاه هنر اسلامی تبریز تدوین گشت که با رویکردی بصری به نگاره‌های داستان زندگی ابراهیم (ع) به بیان محور فکری مسلط بر داستان زندگی آن حضرت از حیث تصویر آفرینی ادبی می‌پردازد. پایان‌نامه فاطمه کشاورز در مقطع کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی تطبیقی به آتش افکندن حضرت ابراهیم (ع) و داستان گذر سیاوش از آتش» در سال ۱۳۹۲ به راهنمایی کرم عبادی جوکندان در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلخال نوشته شد که در آن داستان به آتش انداختن حضرت ابراهیم (ع) و گذر سیاوش از آتش در حوزه ادبیات و علوم انسانی مورد تحلیل تطبیقی قرار گرفته است. از کتبی که به اعجاز پیامبران پرداخته باشند، می‌توان به کتاب «معجزه‌شناسی» محمدباقر سعیدی روشن (۱۳۷۹) اشاره کرد. در این کتاب به بیان چیستی اعجاز و چرایی و چگونگی آن پرداخته می‌شود. کتاب «بررسی قصص قرآنی» در چهار جلد از محمد بیومی مهران (۱۳۸۳) که با نگاهی به مستندات تاریخی به بیان داستان‌های قرآنی می‌پردازد و در این میان معجزات پیامبران را نیز ذکر کرده و در میان داستان‌های قرآن، دوگانگی‌هایی که میان تورات و انجیل و قرآن بوده را بیان می‌کند. کتاب «پژوهشی در جلوه‌های هنری داستان‌های قرآن» در دو جلد از محمود بستانی (۱۳۸۶) به بیان داستان‌های قرآنی و پیامبران و معجزاتشان با رویکردی هنری می‌پردازد. کتاب «قصص الانبیاء»، تألیف ابواسحاق نیشابوری (۱۳۸۶) که برگرفته از آیات و روایات قرآنی است به داستان زندگی پیامبران به ترتیب تاریخی می‌پردازد و در این میان معجزات پیامبران را بازگو می‌کند. کتاب «قصص الانبیاء» تألیف نعمت‌الله جزایری (۱۳۹۲) نیز مانند کتاب قصص الانبیاء نیشابوری، بر اساس احادیث و روایات قرآنی نوشته شده است که به شرح داستان پیامبران می‌پردازد.

لازم به ذکر است تعدادی از پژوهش‌های نام برده شده، در فهرست منابع این تحقیق معرفی شده تا در بررسی‌های مضمونی این مبحث مورد استفاده قرار گیرند.

معجزه در متون دینی (قرآن کریم و متون تفسیری)

معجزه به معنای عاجزکننده و درمان‌کننده است. دهخدا معجزه را امر خارق‌العاده‌ای که مردم از آوردن نظیر آن عاجز هستند می‌داند که عادتاً مقرون به دعوی نبوت است (دهخدا، ج ۱۴، ۱۳۷۷: ۲۱۱۳۲).

«اعجاز در اصطلاح کلام و تفسیر، کار شگفت و امر خارق‌العاده‌ای است که پیامبران الهی به‌رغم قوانین عادی و جاری طبیعت، به‌منظور اثبات ادعای رسالت خدایی خویش انجام می‌دهند؛ اموری که آدمیان عادی از انجام مانند آن

۱. پیامبران برای اثبات ارتباط خود با خدا نیاز به معجزه دارند بنابراین شناخت پیامبران راستین از طریق معجزه امکان‌پذیر است. این معجزه می‌تواند در محتوای خود دعوت و کتاب آسمانی پیامبر (ص) باشد و نیز می‌تواند امور دیگری از قبیل معجزات حسی و جسمی باشد (مکارم شیرازی، ج ۱۳، ۱۳۷۸: ۱۷۷).

می‌شود.

جبرئیل نزد ابراهیم آمد و گفت: آیا از من خواسته‌ای داری تا به تو کمک کنم؟ در پاسخ گفت: از تو خواسته‌ای ندارم ولی از خداوند حاجت دارم و همین اندازه که او از حال من آگاه است کافی است. آنگاه خداوند متعال فرمود: «یا نار کونی بردا و سلاما علی ابراهیم» و آتش برای او مایه سلامتی شد. جبرئیل از عرش فرود آمد و در میان باغی زیبا با ابراهیم سخن گفت (جزایری، ۱۳۹۲: ۱۹۳-۱۹۴) (مکارم شیرازی، ج ۱۳، ۱۳۷۸: ۴۴۵). فرمان خدا در اینجا فرمان تکوینی بود. با سالم ماندن ابراهیم در میان آتش، دهان‌ها از تعجب باز ماند و عظمت ابراهیم و خدای او ورد زبان‌ها شد (مکارم شیرازی، ج ۱۳، ۱۳۷۸: ۴۴۷-۴۴۸).

نیشابوری در شرح این واقعه می‌نویسد: در میان آتش، تختی پیدا شد، برای آن‌که ابراهیم روی آن بشیند. هم‌چنین حوض آب پیش او پدیدار شد و گل‌های نرگس و ریاحین در اطراف تخت او رویدند و لباس بهشتی برای ابراهیم آوردند. پس از مدتی نمود خواست تا خود سرنوشت ابراهیم را ببیند. به این ترتیب جایگاهی بلند ساختند و نمود بر بالای آن رفت و ابراهیم را نشسته بر تخت در کنار جوی دید که نرگس گرداگرد آن رویداده بود (نیشابوری، ۱۳۸۶: ۵۲).

«پیامبر اکرم(ص) فرمودند: هنگامی که ابراهیم در آتش افتاد جبرئیل لباس و زیراندازی بهشتی را برای او آورد و روی او را پوشانند.» امام رضاع(ع) در روایتی می‌فرماید «هنگامی که ابراهیم در آتش افتاد خداوند گرداگردش را از درختانی سرسبز که در طول سال می‌رویند پوشانند» (جزایری، ۱۳۹۲: ۱۹۵-۱۹۷).

بازخوانی نگاره‌های معجزه حضرت ابراهیم(ع)

از میان دو معجزه سرد و سلامت شدن آتش و زنده کردن پرندگان تکه‌تکه شده توسط حضرت ابراهیم(ع) که در قرآن کریم بیان شده، معجزه سرد و سلامت شدن آتش مورد توجه نگارگران قرار گرفته است. جدول (۱) توزیع نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای ابراهیم(ع) در نسخ و دوره‌های مختلف تاریخی (ایلخانی تا صفوی) را نشان می‌دهد:

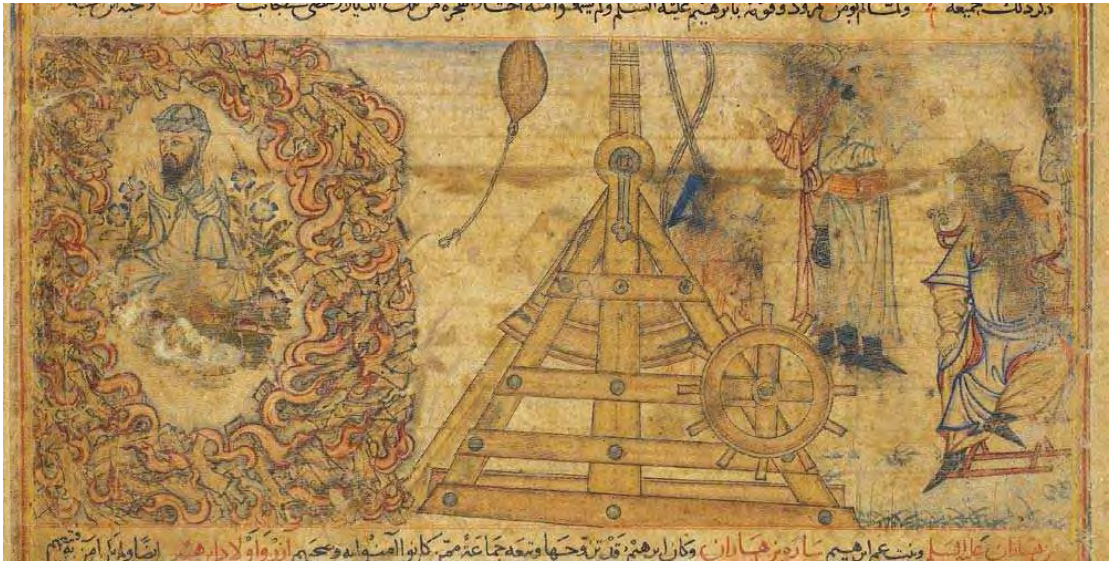
با توجه به جدول (۱) و بررسی انجام شده در نگارگری ایرانی، نگاره‌های یافت شده متعلق به دوره‌های ایلخانی، تیموری و صفوی است که از ۶ نسخه بدست آمده‌اند. لازم به ذکر است از دوره سلجوقی و قاجار نگاره معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) یافت نشد. در ادامه به ترتیب سیر تاریخی به بازخوانی و تطبیق نگاره‌های معجزه حضرت ابراهیم(ع) در هر نسخه با متن قرآن و متون تفسیری می‌پردازیم.

سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در جامع التواریخ جامع التواریخ در زمان غازان خان نگاشته شد. با مسلمان

داستان «سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع)» به این شرح است که آن حضرت، مردم را به پرستش خدای یگانه دعوت و از بت‌پرستی منع می‌کرد. پس از مدتی آن حضرت، به فکر شکستن بت‌ها افتاد تا از این طریق بفهماند که کاری از دست بت‌ها بر نمی‌آید و چون مردم ناتوانی بت‌ها را ببینند به سوی خدا برگردند. به این ترتیب روزی که تمام مردم شهر برای برگزاری جشنی به بیرون از شهر می‌رفتند. ابراهیم(ع) با تیری تمام بت‌ها به جز بت بزرگ را شکست و تبر را بردوش آن بت گذاشت. بعد از این‌که مردم تمام بت‌ها را شکسته دیدند. نمود فرمان داد تا ابراهیم را نزد او بیاورند و از ابراهیم درباره ماجرا پرسید. او در پاسخ گفت که از بت بزرگ بپرسند. نمودیان چون دیدند نمی‌توانند بر ابراهیم چیره شوند، دستور به سوزاندن ابراهیم دادند. به این ترتیب کوهی از هیزم درست کردند و به دنبال آن آتش بزرگی بوجود آمد. شعله‌های آتش به قدری عظیم بود که هیچ پرنده‌ای قادر نبودند از بالای آن عبور کند (مکارم شیرازی، ج ۱۳، ۱۳۷۸: ۴۴۵). هنگامی که ابراهیم را با منجنیق به آتش انداختند از خدا خواست تا او را نجات دهد، خداوند به آتش فرمان داد: «قلنا یا نار کونی بردا و سلاما علی ابراهیم» به این ترتیب خدای متعال آتش را برای آن حضرت سرد و سلامت کرد. آیات ۶۸ تا ۷۰ سوره انبیاء، معجزه سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) را این‌طور بیان می‌کند:

«گفتند: ابراهیم را بسوزانید و اگرکننده کاری هستید خدایان خود را یاری کنید. پس آن قوم آتشی سخت افروختند و ابراهیم را در آن افکندند و گفتیم: ای آتش بر ابراهیم سرد و سلامت شو. باز قوم در مقام کید و کینه او برآمدند و ما کیدشان را باطل کرده آن‌ها را به سخت‌ترین زیان و حسرت انداختیم» (انبیاء/ ۶۸-۷۰). «قلنا یا نار کونی بردا و سلاما علی ابراهیم» این جمله خطاب تکوینی خداوند به آتش است که باعث شد خاصیت سوزاندگی و نابودکنندگی آتش را بگیرد و از راه معجزه آن را برای ابراهیم(ع) خنک و سلامت کند؛ و به همین دلیل معجزه بود (طباطبائی، ج ۱۴، ۱۳۸۴: ۴۲۷). در روایتی آمده است که آتش آن‌چنان سرد و خنک شد، که حضرت ابراهیم(ع) از سرما می‌لرزید، تا وقتی که خطاب «سلاما» آمد و از شدت سرمای آن کم شد (مکارم شیرازی، ج ۱۳، ۱۳۷۸: ۴۴۶). زمانی که نمود برای دیدن عذاب و ناراحتی آن حضرت بر بالای جایگاهی که برای او ساخته بودند رفت، حضرت ابراهیم(ع) را در بوستانی سبز و خرم دید (پاکنیا، ۱۳۸۸: ۷۹-۸۰). در روایتی دیگر آمده است زمانی که حضرت ابراهیم(ع) را می‌خواستند با منجنیق به آتش پرتاب کنند، آسمان و زمین و فرشتگان از خداوند تقاضا کردند که او را حفظ کند و هم‌چنین گفتند: پروردگارا، بر روی زمین کسی جز ابراهیم تو را نمی‌پرستد، چگونه می‌گذاری که او را به آتش بیاندازند؟ خداوند فرمود: اگر بنده‌ام مرا بخواند او را کفایت خواهم کرد. از سوی دیگر

۱. «قالو حرقوه و انصدوا الهتکم ان کنتم فاعلین، قلنا یا نار کونی بردا و سلاما علی ابراهیم و اردوا به کیدا فجعلنا هم الا خسربن» (انبیاء/ ۶۸-۷۰).

تصویر ۱. ابراهیم در آتش، جامع التواریخ رشیدالدین، تبریز (ایلخانی)، سده ۸ هـ ق، کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، مأخذ: Rice and Gary, 1976: 52.

شدن او، اسلام دین رسمی کشور اعلام شد. تغییر مذهب او باعث اصلاحات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گشت و با این کار جایگاه و یژهای نزد مردم پیدا کرد. علاوه بر این، ایلخانان به تاریخ توجه زیادی نمودند. در این میان، جامع التواریخ، کتاب تاریخ عمومی جهان از تولد آدم تا عصر مغول را دربردارد که توسط خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، وزیر غازان‌خان و الجایتو تألیف شده است. در این کتاب می‌توان تصاویری از قصص قرآنی و معجزات پیامبران به ترتیب سیر تاریخی، مشاهده کرد. عکاشه در کتاب «نگارگری اسلامی» می‌نویسد: رشیدالدین در این نسخه حکومت مغول را ادامه‌دهنده دولت اسلام نشان می‌دهد تا از این طریق خلاء ناشی از سقوط خلافت عباسی توسط هولاکو را پُر کند. در واقع رشیدالدین با این کار، سلطنت مغولان را ادامه‌دهنده دین و دولت اسلامی نشان می‌دهد (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۱۱) و این‌گونه سیاست قدرت حاکم، در جهت تقدس و مشروعیت بخشیدن به حاکمیت خود عمل می‌کرد. همچنین در این کتاب پیامبران تمام ادیان، تصویرسازی شده است و این نشان از مسامحه دینی در آن دوران دارد. تصویرهای انبیا در نسخه جامع التواریخ، سبمل و نشانه‌های مذهبی به‌شمار نمی‌روند بلکه این تصاویر تنها در بافت تاریخی سرگذشت‌ها نمایان شده‌اند و این امر بیانگر واقع‌گرایی ایلخانی است (محمدزاده، ۱۳۸۷: ۸-۹). این موضوع را می‌توان در متن جامع التواریخ و نگاره‌های آن مشاهده نمود. به این ترتیب، ویژگی جامعه دینی ایلخانان را می‌توان مسامحه دینی و توجه جدی به تاریخ دانست. این دو ویژگی در نگاره‌ها این دوره نیز نمود

یافت.

تصویر (۱) از جلد سوم نسخه جامع التواریخ است که در کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، به شماره عرب ۲۰ نگهداری می‌شود و در سده ۸ هـ ق در ربع رشیدی تبریز کتابت و تصویرسازی شده است. این نگاره که تا حدود به متن قرآن نزدیک است، لحظه در آتش انداختن حضرت ابراهیم (ع) را نشان می‌دهد. در بالا و پایین تصویر، متنی حاوی داستان معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) دیده می‌شود. این معجزه در سمت چپ تصویر ترسیم شده و تقریباً ۱/۳ فضای تصویر را به خود اختصاص داده است. حضرت ابراهیم با سیمای آرام در میان آتش نشسته، چهره ایشان با ریش و سیبیل ترسیم شده و به شکرانه این معجزه، دستانش را در حال دعا نگه داشته است. تصویر منجنیق، مانند ماشین چوبی جنگی در مرکز تصویر قرار گرفته که طبق روایات با آن منجنیق، حضرت ابراهیم (ع) را در میان آتش انداختند. مسیر حرکت توسط چرخش طناب منجنیق به صورت ماهرانه‌ای نشان داده شده است. نکته بصری در مورد منجنیق، توجه واقع‌گرایانه نگارگران جامع التواریخ، نسبت به طرح نمادین و ساده آن در نگاره‌های نمونه‌های صفوی است (محمدزاده، ۱۳۸۷: ۱۳) که در تصویر به عنوان عنصر جداکننده فضای میان نمرود و حضرت ابراهیم (ع) ترسیم شده است. مطابق آنچه در روایات آمده، ابراهیم در یک باغی از گل‌ها نشسته و این گل‌ها طبق آیین چینی به تصویر در آمده است (Rice and Gary, ۱۹۷۶: ۵۳). چند شاخه گل در میان آتش می‌تواند نمادی از سرد شدن آتش برای آن حضرت باشد.

جدول ۱. توزیع نگاره‌های معجزه حضرت ابراهیم در نسخ مختلف بر اساس دوره‌های تاریخی، مأخذ: نگارندگان

ردیف	نسخه	معجزه	ایلخانی	تیموری	صفوی
۱	جامع التواریخ	سرد و سلامت شدن آتش	۱		
۲	مرقع دی یز	سرد و سلامت شدن آتش		۱	
۳	گلچین اسکندر سلطان	سرد و سلامت شدن آتش		۱	
۴	روضه الصفا	سرد و سلامت شدن آتش			۱
۵	قصص الانبیاء	سرد و سلامت شدن آتش			۳
۶	فالنامه	سرد و سلامت شدن آتش			۱
	مجموع		۱	۲	۵

بیان سلیقه هنری‌شان شد (آژند، ج ۱، ۱۳۸۹: ۲۳۹). بخشی از این آثار امروزه در مرقعات دیز نگهداری می‌شوند. مجموعه پنج مرقع با شماره‌های 74-mss. Diez A. fols.70 معروف به دیز، متعلق به هانریش فریدریش فون دیز^۲، سفیر پروسی است. او این مجموعه را در مدت اقامتش بین سال‌های ۱۷۹۱- ۱۷۸۴/۱۷۸۶- ۱۲۰۶- ۱۱۹۹ در استانبول به دست آورد و در سال ۱۸۱۷/۱۲۳۳ به کتابخانه شاهی در برلین اهدا شد (خزایی، ۱۳۸۶: ۷۲). محتوای آن‌ها اشعار امیرخسرو دهلوی و سعد سلمان است که مورد علاقه بایسنقر میرزا بود (آژند، ۱۳۸۷: ۹۹).

معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع)، موضوع یکی از نگاره‌های این مجموعه است که در تاریخ ۸۰۲- ۸۲۸ ه.ق و احتمالاً در شیراز تصویرسازی شد. در این نگاره (تصویر ۲) هنرمند زوایه دیدی متفاوتی نسبت به بقیه نگاره‌ها، به تصویر درآورده و ابراهیم را در لحظه معلق میان هوا و آسمان و در حالت پرتاب به آتش نشان می‌دهد. شعله‌ها نیمی از تصویر را اشغال کرده و به صورت کوهی از آتش نمایان شده‌اند، این امر نشان از عظمت آتش دارد. پس‌زمینه بسیار ساده تصویر شده و جبرئیل (فرشته) با چهار بال و تاجی بر سر در آسمان دست‌ها و بال‌هایش را باز کرده است. ابراهیم با شعله مقدس، روبنده، ریش و سبیل نشان داده شده است. در این نگاره تصویری از منجیق نیست. چهره‌های این نگاره بسیار متأثر از چهره‌های مغولی ترسیم شده‌اند.

سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در گلچین

در واقع نگارگر معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) را به صورت مختصر نشان داده است. در لایه دیگر، دورتادور ابراهیم را آتش احاطه کرده و این امر می‌تواند نشان از عظمت آتشی باشد که حضرت ابراهیم را در آن انداختند. شعله‌های آتش به صورت خطوط منحنی ترسیم شده‌اند. در سمت راست تصویر نمود دیده می‌شود که بر روی تخت نشسته و از آن‌جا نظاره‌گر واقعه است. او تاجی به شکل تاج سلجوقی بر سر دارد و تخت او از نوع چینی مصور شده است (Rice and Gary, 1976: 53). با توجه به آن‌چه در متون تفسیری آمده به دستور نمود برای او جایگاه درست کردند تا بتواند از آن‌جا شاهد عذاب حضرت ابراهیم باشد، در حالی که این موضوع در این نگاره از مصداق‌های تمایز بین متون تفسیری و نگاره جامع‌التواریخ است.

سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در مرقع دی یز^۱ بعد از مرگ تیمور، فرزندش شاهرخ از کتابت نسخه‌های مذهبی اسلامی بسیار حمایت کرد. دگرگونی عقاید و آرمان‌های ترک- مغولی تیموریان در شیراز و مرکز ایران شدید بود و چیزی که در مکتب شیراز بیشتر حس می‌شود رویکردهای ایرانی- اسلامی آن‌ها است (آژند، ۱۳۸۷: ۱۶۴-۱۶۵). در این دوره اندیشه‌های صوفیان اوج می‌گیرد و این تفکرات مورد توجه تصویرگران و ادیبان این دوره قرار می‌گیرد (محمدزاده، ۱۳۸۷: ۸). در واقع کتاب عنصری جدایی‌ناپذیر در کانون‌های فرهنگی تیموریان بود و علاقه و اشتیاق آن‌ها به ادبیات فارسی باعث تولید نسخه‌های باشکوهی از متون ادبی ایران شد و کتاب‌آرایی، عالی‌ترین

تصویر ۳. ابراهیم در آتش، گلچین اسکندر سلطان، شیراز، ۸۱۳ ه.ق، بنیاد گالوست گلبنکیان در لیسبن پرتغال، مأخذ: <http://Sabanciuniv.edu>

تصویر ۲. ابراهیم در آتش، مرقع دبیز، شیراز، ۸۰۲-۸۲۸ ه.ق، کتابخانه ملی برلین، مجموعه دیتیس، مأخذ: آژند، ۱۳۸۷: ۲۴۲

دیگران، ۱۳۹۵: ۳۱) که برای کتابخانه اسکندر سلطان کار می‌کرد. نگاره‌های این گلچین، نگارگری مکتب شیراز را نشان می‌دهد (آژند، ۱۳۸۷: ۲۰۰). کاتب دلیل گردآوری این اثر ادبی و تاریخی را آگاهی از چگونگی حکومت اسکندر سلطان بیان می‌کند. اسکندر سلطان همچنین، به قوانین اسلام و الهیات علاقه‌مند بود (احمدپناه و دیگران، ۱۳۹۵: ۳۳) و تصویر امامان شیعه در برخی نگاره‌های این نسخه گویای گرایش شیعی (مذهبی) اسکندر سلطان است (آژند، ۱۳۸۷: ۲۰۱). بدین ترتیب اسکندر سلطان از هنر و هنرمندان حمایت می‌کرد و گلچین اسکندر سلطان نمونه‌ای از کتب ادبی دوران او است. این نسخه، شامل مجموعه‌ای از اشعار شاعرانی از جمله خمسه نظامی، عطار نیشابوری و... است و امروزه در بنیاد گالوست گلبنکیان در لیسبن قرار دارد. این گلچین شامل ۳۴ نگاره و ۴۴۴ برگ است و تحت شماره LA۱۶۱ نگهداری می‌شود (آژند، ج ۱، ۱۳۸۹: ۴۲۷).

همان‌طور که پیشتر بیان شد، گلچین اسکندر سلطان یک نگاره دو صفحه‌ای از معجزه سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در سال ۸۱۳ ه.ق در شیراز کار شده است. در این نگاره (تصویر ۳) تفاوت‌های موردی میان روایات قرآن و تفاسیر با عناصر تصویری وجود دارد. در نگاره سمت راست نمود و خدمتکاران و منجنیق دیده می‌شود. طناب منجنیق تاب برگشت به خود گرفته است که به لحظه بعد از پرتاب شدن ابراهیم در آتش اشاره دارد. در این صفحه نمود با کلاه‌های بر سر، بر تخت خود نشسته و با دست خود به ابراهیم اشاره می‌کند. جهت نگاه خدمتکاران و ناظران اطراف نمود به سمت ابراهیم است و این امر توجه را به صفحه مقابل جلب می‌کند. معجزه در نگاره سمت چپ ترسیم شده و برای نشان دادن بزرگی آن معجزه، یک صفحه به آن واقعه اختصاص یافته است.

اسکندر سلطان

اسکندر سلطان فرزند عمر شیخ‌بن تیمور، یکی از جانشینان تیمور بود (آژند، ج ۱، ۱۳۸۹: ۲۶۷). او بسیار حامی علم و هنر بود و علاقه خاصی به شعر و ادب داشت. از این‌رو، در پایتخت خود، کتابخانه با عظمتی بنا کرد و بسیاری از هنرمندانی را که به سلطان احمد جلایر در بغداد خدمت می‌کردند، به شیراز دعوت کرد (ریشار، ۱۳۸۳: ۶۰). زیر نظر وی، چندین گلچین شعر، کتاب‌آرایی گشت که مربوط به مکتب شیراز دوره تیموری است (آژند، ج ۱، ۱۳۸۹: ۲۶۷). او گلچین‌سازی را به اوج کمال رساند (آژند، ۱۳۸۷: ۱۶۹). این موضوع نشان از اهمیت و جایگاه گلچین ادبی در آن دوران دارد که قدرت و سلیقه حاکم در این امر نیز تأثیرگذار بوده است. در سال ۸۱۳ ه.ق در دو جلد گلچین اسکندر سلطان نیز به سفارش اسکندر سلطان نگاشته شد. کاتب آن محمود بن مرتضی‌الحسینی است (احمدپناه و

تصویر ۴: ابراهیم در آتش، روضه‌الصفاء، سده ۹ ه.ق، کتابخانه
ملی فرانسه، مأخذ: <http://gallica.bnf.fr>

حضرت ابراهیم(ع) با هاله دورسرسر و بدون روپنده در میان بوستانی که دور آن را آتش فرا گرفته، نشسته و به نشانه دعا و شکر، دستان خود را بالا نگه داشته است. این نگاره، صحنه‌ای جاندار و با روح را نشان می‌دهد (آژند، ۱۳۸۷: ۲۰۱). نمرود بر تخت خود نشسته و ناظر واقعه است که این امر با آنچه در متون تفسیری بیان شده، متمایز است. این نگاره که دارای فضای روایتگر است؛ تا حدودی نزدیک به نگاره جامع‌التواریخ با همین موضوع است. از حیث محل قرار گیری شخصیت‌ها و منجیق، شکل دایره‌ای آتش، نحوه نشستن نمرود این شباهت را می‌توان مشاهده نمود. با این حال، نگاره معجزه سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در گلچین اسکندر سلطان، دارای جزئیات بیشتر، ظریف‌تر و در یک ترکیب دو صفحه‌ای ترسیم شده است. همچنین می‌توان دید، در این نگاره، معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) با گل و بوته‌های بیشتر نسبت به نمونه آن در جامع‌التواریخ به تصویر در آمده است.

هر دو صفحه دشتی با پوشش گیاهی اندک را نشان می‌دهد و این دشت در میان شعله‌های آتش به گلستانی سرسبز تبدیل شده است. نکته دیگر در این نگاره، سمت راست تصویر دشتی همراه با آسمان طلایی ترسیم شده در حالی که در تصویر سمت چپ، تنها دشت دیده می‌شود و این امر نشان از دو زاویه دید متفاوت است (همان: ۲۰۱). به طوری که در تصویر سمت چپ که معجزه را نشان می‌دهد، نگارگر، شعله‌های آتش و زمین را از نمای بالا به تصویر درآورده و تصویر سمت راست از نمای روبه‌رو ترسیم شده است.

سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در

روضه‌الصفاء

۱۵۹۵/ م در هرات به وسیله میرخواند تألیف شده است. او یکی از مورخان دربار سلطان حسین بایقرا بود. و این کتاب را به دستور میرعلیشیر نوایی وزیر سلطان حسین بایقرا نوشت. این نسخه، شامل تاریخ عمومی و تاریخ سلسله تیموری است و به هفت دفتر تقسیم می‌شود (ریشار، ۱۳۸۳: ۲۰۳). شش جلد اول مشتمل بر تاریخ انبیا و بزرگان و شاهان ایران قبل از بعثت حضرت محمد(ص)، تاریخ صدر اسلام تا دوره تیمور و جانشینان او تا سال ۸۷۳ ه.ق است (دشتگل: ۱۳۸۹: ۶۴). با آنکه میرخواند اهل سنت بود گویی تاریخ را برای شیعیان نگاشته است. او نخستین مورخ تاریخ عمومی است که در کتاب خود فصلی مستقل را به شرح حال ائمه اثنی عشری پرداخته که نشان از علاقه وافر او به ائمه اطهار و همچنین بیانگر گرایش او به تفکر شیعی است (کیان‌فر، ۱۳۸۰: پیشگفتار ۲۶). این نسخه تاریخی در دوره صفوی تصویرسازی شد.

تصویر(۴) متعلق به جلد اول نسخه روضه‌الصفاء در سده ۹ ه.ق و محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه به شماره

زمانی که سلاطین خواستند تا نام خود و فتوحاتشان را در تاریخ ثبت کنند و همچنین برای آن که خود را ادامه‌دهنده راه فرستادگان خدا معرفی کنند، از مورخان خواستند تا داستان آدم تا زمان سلطنت آنان را به رشته تحریر درآورند و سپس توسط نگارگران تصویرسازی شود. در واقع ارتباط مستقیمی میان اعتبار فرهنگی و افزایش قدرت سیاسی حاکمان وجود داشت. تیموریان نیز علاوه بر توجه به هنر خوشنویسی و نگارگری مانند مغولان به نجوم و تاریخ اهمیت می‌دادند و کتاب‌های تاریخی مهمی در عصر تیموریان به نگارش درآمد. تیمور خود علاقه زیادی به تاریخ‌نویسی (تنظیم تاریخ و جمع‌آوری حوادث دوران) داشت و کسانی را برای این منظور گماشت. این سیره تیمور را فرزندان و نوادگان او حفظ کردند و در نتیجه تاریخ‌نویسی از ابتدا تا انتهای این عصر به همان رونق سابق ادامه یافت (کیان‌فر، ۱۳۸۰: پیشگفتار ۲۲-۲۴).

روضه‌الصفاء کتابی تاریخی است که در سال ۱۰۰۴ ه.ق

در شرح این لحظه از داستان می‌نویسد: زمانی که حضرت ابراهیم(ع) را می‌خواستند با منجنیق به آتش پرتاب کنند، جبرئیل نزد ابراهیم آمد و گفت: آیا از من خواسته‌ای داری تا به تو کمک کنم؟ در پاسخ گفت: از تو خواسته‌ای ندارم ولی از خداوند حاجت دارم (جزایری، ۱۳۹۲: ۱۹۳-۱۹۴). همان‌طور که ملاحظه می‌شود، طرح ساده منجنیق را می‌توان در طرح منجنیق‌های ترسیم شده در این دوره (صفوی) نیز مشاهده کرد.

با این توصیفات می‌توان گفت، نگارگران در بیان این لحظه از زندگی حضرت ابراهیم(ع) در این نگاره، آن را نزدیک به تفاسیر و متن روضه‌الصفاء ترسیم کرده‌اند.

سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در قصص الانبیاء

شاهان صفوی یکی از حامیان علم و هنر بودند از این‌رو در دوره صفوی شمار زیادی نسخه‌خطی تهیه شد. می‌توان در آن زمان، شیراز را محلی برای کتابت نسخ و مذهب قرآن دانست (ریشار، ۱۳۸۳: ۱۲۵). با گذشت زمان، روی‌گرداندن شاه تهماسب از حمایت هنر باعث ایجاد کارگاه‌های خصوصی شد و نقاشی که تا آن زمان برای حاکمان و صاحبان قدرت انجام می‌شد، وارد لایه‌های مختلف جامعه شد و به این‌ترتیب ذوق و سلیقه مردم در نقاشی ایران پدیدار گشت (آژند، ج ۲، ۱۳۸۹: ۵۲۵).

قصص الانبیاء اثری تاریخی-اسلامی با محتوای دینی-ادبی است. که داستان‌ها و وقایع نقل شده در قرآن و مربوط به زندگی پیامبران و قومشان را شرح می‌دهد. متن نوشتاری آن توسط «سحاق بن خلف نیشابوری» به نثر فارسی در قرن ۵ هـ / ۱۱ م نوشته شده است و منبع آن شامل قسمت‌های روایی و بیانی قرآن، مبنی بر حکایات کهن و باستانی است (صداقت، ۱۳۸۶: ۲۷). بیست‌ویک نسخه مصور شناخته شده از این کتاب در موزه‌های مختلف جهان نگه‌داری می‌شود. این موضوع نشان از اقبال و توجه عمومی به این نوع ادبیات دانست (ریشار، ۱۳۸۳: ۱۷۶). البته رویکرد کتاب نیز بی‌تاثیر نبود. در میان ۲۱ نسخه قصص الانبیاء شناسایی شده که در دوره صفوی مصور شده است، از سه نسخه آن نگاره‌هایی مربوط به معجزه حضرت ابراهیم(ع) در پژوهش حاضر به‌دست آمد.

تصویر(۵) از یکی از نسخ مصور قصص الانبیاء است که امروزه در مجموعه دی‌یز، به شماره ۳ Afol در برلین نگهداری می‌شود. این نسخه شامل ۲۱ نگاره است که در سال ۹۸۴ هـ.ق در شیراز^۱ (صفوی) براساس متن نیشابوری تصویرسازی شده است (Milstein & Others, 1999: 185).

این نگاره شامل دو کتیبه در بالا و پایین تصویر است که کمی کوچک‌تر از پهنای کادر می‌باشند. کتیبه‌ها، متن قرآنی که به معجزه حضرت ابراهیم اشاره دارد به همراه متنی

تصویره. ابراهیم در آتش، نسخه ۳ قصص الانبیاء، شیراز (صفوی)، ۹۸۴ هـ.ق، کتابخانه ملی آلمان برلین، مأخذ: Milstein & Others, 1999: 278

Persian. ۱۵۶۷ است. این نسخه مصور شامل ۶۶ نگاره است. این نگاره دارای کادر مستطیل عمودی بوده و در بالا و پایین تصویر بخشی از متن روضه‌الصفاء وجود دارد که واقعه به آتش انداختن ابراهیم را بیان می‌کند. روایت متن روضه‌الصفاء مطابق با آیات قرآن و متون تفسیری است. پس‌زمینه به‌صورت ساده و با پوشش گیاهی اندک ترسیم شده و آتش بزرگی در سمت چپ نگاره نمایان است و حضرت ابراهیم با هاله مقدس و ردای نبوت بر روی منجنیق نشسته است و دو فرد منجنیق را به سمت آتش هدایت می‌کنند. حضرت ابراهیم در همان حال بر بالای منجنیق دستانش را به نشانه دعا بلند کرده و در همان هنگام جبرئیل نیز در آسمان دستانش را به‌سوی او گرفته است و این اشاره به یاری خداوند و بشارت به رهایی او از آتش است (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۳۵-۱۳۶). این نگاره نیز مانند نگاره مرقع دی‌یز، تصویری از گلستان شدن و سرسبزی در آتش نیست. در واقع نگارگر لحظه سخن گفتن حضرت ابراهیم(ع) با جبرئیل را به‌تصویر درآورده است. جزایری

۱. از نظر Stchoukine، این نگاره دارای دو سبک متمایز است. او هر دو سبک را به شیراز و سه ماهه سوم از قرن شانزدهم نسبت داد (Milstein & Others, 1999: 41)

تصویر ۶. ابراهیم در آتش، نسخه ۱۳۱۳ قصص الانبیاء، کتابخانه
ملی فرانسه، مأخذ: <http://gallica.bnf.fr>

تصویر (۷) متعلق به نسخه قصص الانبیاء محفوظ در مجموعه کی‌یرا در لندن است. در بالا و پایین تصویر، متنی از اسحاق نیشابوری دیده می‌شود. یک عنصر معماری به شکل مناره در گوشه سمت راست ترسیم شده و بر بالای آن نمود با تاجی بر سر ناظر واقعه است و از تعجب انگشت به دهان گرفته است. در سمت راست، منجنیقی که دسته آن به صورت مورب ترسیم شده، قرار دارد. ابراهیم با شعله مقدس و بدون روبند بر روی تختی نشسته و دست دعا بلند کرده است و در کنار تخت او نهری روان است. در این نگاره نیز فضای زیادی به گلستان شدن اختصاص یافته و آتش به صورت شعله‌های کوچکی اطراف آن را احاطه کرده است. در مقابل ابراهیم(ع)، جبرئیل به شکل فرشته‌ای بالدار تصویر شده که دستان خود را به سمت ابراهیم گرفته است.

این نگاره بسیار شبیه نگاره نسخه ۳ قصص الانبیاء (تصویر ۵) است؛ به طوری که تمامی عناصر موجود در این نگاره به صورت ساده‌تر و با تزیینات کم‌تر نسبت به نگاره نسخه ۳ به کار رفته است. به این ترتیب میان آیات قرآن و

از اسحاق نیشابوری را در خود جای داده است. در این نگاره یک عنصر معماری به شکل مناره در سمت راست تصویر ترسیم شده است که به عنوان مرتفع‌ترین عنصر تصویر، نمود با تاجی بر سر بر بالای آن دیده می‌شود که ناظر واقعه بوده و سمت نگاه او به طرف ابراهیم است و از تعجب آن‌چه می‌بیند، انگشت حیرت بر دهان گرفته است. در سمت راست منجنیقی که دسته آن به صورت مورب ترسیم شده، قرار دارد. حضرت ابراهیم با هاله مقدس بدون روپند بر روی تختی با اطمینان خاطر و در میان گلستانی از گل‌ها نشسته است و از میان تخت او نهری روان است. در این نگاره بیشتر فضا به گلستانی سرسبز برای حضرت ابراهیم(ع) اختصاص یافته و آتش به صورت شعله‌هایی که فضای کمی را در خود اختصاص داده تصویر شده است. در مقابل ابراهیم(ع)، جبرئیل به صورت فرشته‌ای بالدار و تاجی بر سر قرار دارد. این نگاره نیز مانند نگاره گلچین اسکندر سلطان، واقعه سرد شدن آتش برای ابراهیم(ع) در یک دشت با پوشش گیاهی محدود نشان داده و در آن دشت در میان آتش، ابراهیم در گلستانی پُر از گل ترسیم شده است. بر اساس آنچه گفته شد، عناصر تصویری این نگاره با آنچه در آیات قرآن، متون تفسیری و متن قصص الانبیاء بیان شده، منطبق است.

تصویر (۶) متعلق به نسخه ۱۳۱۳ قصص الانبیاء، محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه بوده و دارای ۲۰ نگاره است و در سال ۱۰۰۴ ه.ق بر اساس متن اسحاق نیشابوری تصویرسازی شده است (Milstein & Others, 1999: 202).

این نگاره دارای دو کتیبه در بالا و پایین تصویر حاوی متنی از اسحاق نیشابوری درباره معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) است. ابراهیم با هاله مقدس بدون روبنده و با لباسی زیبا بر روی تختی نشسته و جبرئیل به صورت فرشته‌ای بالدار در مقابل او قرار دارد و در حال گفتگو با ابراهیم است. در این نگاره تصویری از منجنیق نیست و برخلاف آنچه در متون تفسیری بیان شده، نمود با توجه به تاجی که بر سر دارد، از پشت تپه‌ها ناظر واقعه است. همچنین برخلاف سایر نگاره‌هایی که به معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای ابراهیم پرداخته‌اند، نگارگر مرزی بین گلستان شدن آتش برای ابراهیم نگذاشته، در واقع با توجه به آنچه در روایات در مورد بزرگی آتش بیان شده، در این‌جا از آن آتش خبری نیست و تنها چند شعله آتش ترسیم شده است. در قسمتی که ابراهیم حضور دارد، تمام آن دشت با پوشش گیاهی محدود به گلستانی پُر گل تبدیل شده است و در پایین تصویر نهری روان دیده می‌شود. گویا نگارگر در صدد بیان زیبایی این معجزه و قدرت خداوند بوده است. به این ترتیب، میان عناصر به تصویر در آمده در این نگاره، متن قرآن، متون تفسیری و حتی متن قصص الانبیاء تفاوت‌های موردی وجود دارد.

قرار دارد. در هر تصویر موضوع و ماهیت کلی تصویر به خط نستعلیق به صورت پیش‌گویی بیان شده است. در میان نوشتار، آیات قرآنی نیز به قلم محقق و با جوهر طلایی، آبی و قرمز نوشته شده که گاه این آیات مستقیماً به موضوع اشاره می‌کند (farhad and bagi, 2009: 53).

این نگاره (تصویر ۸) دارای دو کتیبه در بالا و پایین تصویر حاوی متن قرآنی از سوره انبیاء در مورد معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم و هم‌چنین شعری با همین مضمون است. نگاره از زمینه و دورنمایی ساده برخوردار است. منجبتی در وسط تصویر قرار گرفته و فضا را به دو قسمت تقسیم کرده است. در سمت راست ابراهیم (ع) در گلستانی در میان آتش دست به دعا بلند کرده و سر خود را سمت نمرود چرخانده و در سمت چپ، نمرود که با کلاه شاهی از پشت تپه نظارگر واقعه بوده و از تعجب انگشت حیرت به دهان گرفته است که این امر برخلاف متون تفسیری ترسیم شده است. بنابراین در این نگاره نیز شاهد تفاوت‌های موردی با روایات قرآن و متون تفسیری هستیم.

بحث و یافته‌های تحقیق

تصویرسازی از معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) در دوره صفوی افزایش یافت. می‌توان ملاحظه نمود، این موضوع علاوه بر کتب تاریخی در کتب ادبی (دینی- ادبی) نیز مورد توجه قرار گرفته است. در این‌میان قصص‌الانبیاء با محتوای دینی- ادبی از جمله متونی است که در آن معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) بیشتر به تصویر درآمده است. این نسخه به دلیل این‌که بیشتر به داستان‌های قرآنی می‌پردازد و در دوره صفوی دین و مذهب نقش بسیار مهمی در جامعه داشتند؛ بیشتر از سوی حاکمان و سفارش‌دهندگان دوره صفوی مورد استقبال قرار گرفت. به طوری‌که در این دوره با فاصله زمانی اندک، ۲۱ نسخه از قصص‌الانبیاء مصورسازی شد. از این‌رو شاهد حضور حداکثری تصاویر معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) در این دوره هستیم. از سوی دیگر، به دلیل این‌که در دوره صفوی، مخاطبان اثر بیشتر عموم مردم بودند؛ موضوعات مذهبی برای تصویرسازی انتخاب می‌شد، زیرا جنبه دینی و تبلیغی داشتند و از این طریق ایمان و اعتقاد مومنین را تقویت می‌کرد.

در جدول (۲) عناصر تصویری نگاره‌ها بررسی شده است. این عناصر تصویری با در نظر گرفتن متن قرآن و هم‌چنین آنچه نگارگران ترسیم کرده‌اند، انتخاب شده است که با تحلیل این عناصر و تطبیق آن با متن قرآن و تفاسیر، میزان ارتباط تصاویر هر یک از نسخ خطی با آیات قرآن و تفاسیر بررسی می‌شود.

تصویر ۷. ابراهیم در آتش، قصص‌الانبیاء، مجموعه کی‌یر، لندن، Milstein & Others, 1999: 281 مآخذ:

متون تفسیری با تصویرسازی اثر، تفاوت خاصی وجود ندارد.

سرد شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) در فالنامه توپقاپی^۱

نسخه خطی فالنامه، کتابی در زمینه فال‌گیری است که برای مشورت و پیشگویی به کار می‌رود. متن کتاب از داستان‌های عامیانه، با مجموعه‌های بسیار ناب از تاریخ انبیا، تشکیل شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۸). این نسخه زیر نظر شاه تهماسب انجام شد. به طوری‌که مطالب آن با گرایش‌های ذهنی و مذهبی او همسو است (آژند، ج ۲، ۱۳۸۹: ۵۲۲).

یکی از معروف‌ترین نسخ فالنامه شامل ۵۹ تصویر است که در موزه توپقاپی‌سرای استانبول تحت شماره H.۱۷۰۲ نگهداری می‌شود. این فالنامه در ربع آخر قرن شانزدهم تهیه شده است. بسیاری از تصاویر آن مربوط به قبل از سلطنت سلطان احمد سوم است. مانند سایر فالنامه‌ها، تصویر در سمت راست و متن مرتبط با آن در سمت چپ

جدول ۲. عناصر تصویری نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم، مأخذ: نگارندگان

تفسیر	متن قرآن	صفوی					تیموری		ایلخانی	عناصر تصویری
		تصویر ۸	تصویر ۷	تصویر ۶	تصویر ۵	تصویر ۴	تصویر ۳	تصویر ۲	تصویر ۱	
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	آتش
✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	-	✓	بوستان (نمادی از سرد و سلامت شدن آتش)
✓	-	✓	✓	-	✓	✓	✓	-	✓	منجنیق
✓	-	-	✓	✓	✓	✓	-	✓	-	جبرئیل
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	ابراهیم
✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	-	✓	نمرود
✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	ناظر
✓	-	-	✓	✓	✓	-	-	-	-	تخت ابراهیم
✓	-	-	✓	✓	✓	-	-	-	-	لباس بهستی و نهر آب
✓	-	-	✓	-	✓	-	-	-	-	عنصر معماری (جایگاه نمرود)
-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	شعله مقدس برای ابراهیم
-	-	✓	✓	✓	✓	-	-	-	-	کتیبه

آن پرواز کنند و کسی نیز جرات نزدیکی به آتش را نداشت به همین دلیل دستور ساخت منجنیق داده شد و با آن ابراهیم را به آتش انداختند که در تمام نگاره‌ها به جز نگاره مرقع دی‌یز (تصویر ۲) و نگاره نسخه ۱۳۱۳ قصص الانبیاء (تصویر ۶) تصویر منجنیق دیده می‌شود. علاوه بر این، طرح منجنیق در نگاره گلچین اسکندر سلطان (تصویر ۳) دارای طراحی دقیقتر و با جزئیات بیشتر است.

از موضوعات دیگری که در روایات آمده است، تبدیل شدن آتش به بستانی از گل‌های نرگس و پیراهن و زیرانداز بهستی که جبرئیل برای ابراهیم آورد. در واقع محیط آتش در این معجزه دو عنصر را شامل می‌شود، یکی «سردی» و دیگری «سلامتی» و نگارگر با ترسیم بوستان، در پی نشان دادن این دو عنصر بوده است. همان‌طور که قبلاً بیان شد،

باتوجه به جدول (۲) عناصر تصویری آتش، بوستان، ابراهیم، نمرود، منجنیق و جبرئیل تقریباً جزء عناصر ثابت در تمام نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در دوره‌های مختلف است و عناصر تصویری تخت ابراهیم، لباس بهستی و نهر آب، عنصر معماری (جایگاه نمرود) و کتیبه فقط در دوره صفوی دیده می‌شود که می‌تواند نشان از توجه به متون تفسیری در این دوره باشد.

باتوجه به آنچه بیان شد، قرآن به جزئیات محیط واقعه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) نپرداخته و فقط به بیان معجزه اکتفا کرده است و متون تفسیری به نقل جزئیات پرداخته‌اند. جزئیاتی که این‌طور بیان شده است: بزرگی آتش به حدی بود که پرندگان نمی‌توانستند بر بالای

تصویر ۸. ابراهیم در آتش، فالنامه فارسی توپقایی سرای، ۹۶۵ ه. ق. به بعد، موزه توپقایی سرای استانبول، مأخذ: FarhadandBagci, 2009: 285.

بودند، رفت و حضرت ابراهیم (ع) را در بوستانی خرم دید. این موضوع در دو نگاره نسخه ۳ قصص الانبیاء (تصویر ۵) و نگاره موجود در مجموعه کی‌یر قصص الانبیاء (تصویر ۷) می‌توان دید که نمرود را بر بالای بنایی به شکل مناره در حال نظاره ابراهیم نشان می‌دهد (تصویر ۱۰). در دو نگاره نسخه ۱۳۱۳ قصص الانبیاء و فالنامه، نمرود از بالای تپه ناظر ماجراست.

شعله مقدس دور سر، در نگاره‌های مورد بررسی از دوره تیموری به بعد دیده می‌شود و این در حالی است که چهره حضرت ابراهیم (ع) نیز قابل رقت است. چهره ابراهیم در دوره ایلخانی بدون شعله مقدس و روبنده به تصویر درآمده است و عنصر کتیبه به عنوان بخشی از تصویر که به بیان واقعه می‌پردازد در اکثر نگاره‌هایی با این موضوع در دوره صفوی وجود دارد.

علاوه بر آن، معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) در یک محیط باز، مانند دشتی با پوشش گیاهی اندک به تصویر درآمده است و این دشت در میان شعله‌های آتش به گلستانی سرسبز تبدیل شده است. نگارگران در دوره صفوی به خصوص نسخه‌های قصص الانبیاء از عناصر تصویری بیشتری استفاده کرده‌اند و این امر به منظور تطبیق بیشتر با متون تفسیری

نیشابوری در شرح این معجزه می‌نویسد: در میان آتش، تختی پیدا شد، برای آن‌که ابراهیم روی آن بشیند. همچنین حوض آب پیش او پدیدار شد و گل‌های نرگس و ریاحین در اطراف تخت او روییدند و لباس بهشتی برای ابراهیم آوردند (نیشابوری، ۱۳۸۶: ۵۲). سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم در تمامی نگاره‌ها به استثنای نگاره مرقع‌دی‌یز (تصویر ۲) و نگاره روضه‌الصفاء (تصویر ۴) به صورت بوستانی خرم ترسیم شده است.

از موارد دیگری که در روایات و تفاسیر آمده اشاره به این مطلب است، هنگامی که ابراهیم با منجنیق به آتش پرتاب شد. جبرئیل نزد ابراهیم آمد و با وی به گفتگو نشست و همچنین مطابق آنچه در تفاسیر آمده در نگاره‌های قصص الانبیاء، حضرت ابراهیم بر تختی زرین نشسته است. این موضوع را می‌توان تنها در نسخه‌های قصص الانبیاء در دوره صفوی مشاهده کرد. همچنین در اکثر نگاره‌های دوره صفوی جبرئیل حضور دارد و در حال گفتگو با ابراهیم است. که این موضوع، در سایر نگاره‌ها دیده نمی‌شود (تصویر ۹). بنا بر روایات اسلامی، جبرئیل واسط میان خدا و پیامبر الهی و حامل وحی الهی بود و ابراهیم را از آتش نجات داد (دشتگل، ۱۳۸۹: ۱۰).

از موارد دیگر، زمانی بود که نمرود برای دیدن عذاب و ناراحتی آن حضرت بر بالای جایگاهی که برای او ساخته

جدول ۳. جایگاه معانی در نگاره‌های معجزه حضرت ابراهیم بر اساس آیات قرآن و تفاسیر، مأخذ: نگارندگان

نگاره‌هایی که منطبق بر آیات قرآنی و متون تفسیری هستند	نگاره‌هایی که منطبق بر آیات قرآنی و متون تفسیری هستند		
✓		تصویر ۱	ایلخانی
✓		تصویر ۲	تیموری
✓		تصویر ۳	
	✓	تصویر ۴	صفوی
	✓	تصویر ۵	
✓		تصویر ۶	
	✓	تصویر ۷	
✓		تصویر ۸	

صورت گرفته است و از این میان، عناصری مانند جبرئیل، تخت ابراهیم، لباس بهشتی و نهر آب و کتیبه را می‌توان نام برد. در نگاره‌های نسخ قصص الانبیاء بخشی کوچکی از تصویر، آتش ترسیم شده است و فضای بیشتری را به بوستان شدن آتش اختصاص داده‌اند. به عبارت دیگر در این نگاره‌ها، تصویر آتش به صورتی که بزرگی آتش را نشان دهد، ترسیم نشده است. گویا نگارگران بیشتر درصدد بیان قدرت خدا و زیبایی این معجزه بودند. در دو نگاره ابراهیم در آتش از مرقع دی‌یز (تصویر ۲) و روضه‌الصفاء (تصویر ۴)، حضرت ابراهیم، در آسمان و در لحظه پرتاب شدن به آتش ترسیم شده است و در سایر نگاره‌ها حضرت ابراهیم در میان شعله‌های آتش دیده می‌شود. در نگاره مرقع دی‌یز آتشی بزرگ، ترسیم شده و حضرت ابراهیم معلق در آسمان، در حال افتادن در آتش

بخشی از نگاره ۷

بخشی از نگاره ۶

بخشی از نگاره ۵

تصویر ۹. گفتگوی جبرئیل با ابراهیم

تصویر ۱۰. جایگاه نمرود، بخشی از نگاره ۷
بخشی از نگاره ۵

با توجه به جدول (۳)، از میان نگاره‌های که با عنوان معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) یافت شده است، اکثر نگاره‌ها تا حدودی بر متن قرآن و متون تفسیری وفادار مانده‌اند و از این میان می‌توان گفت تنها در سه نگاره که متعلق به دوره صفوی است، نگارگر عناصر تصویری را منطبق بر متن قرآن و تفاسیر ترسیم کرده است.

در نهایت با مقایسه روایات و تفاسیر قرآنی با نگاره‌های معجزه ابراهیم خواهیم دید، نگاره‌های نسخه قصص الانبیاء در دوره صفوی تطبیق بیشتری نسبت به سایر نگاره‌ها با روایات قرآنی دارند. به عبارت دیگر، در میان این نگاره‌ها، نگاره‌های قصص الانبیاء نزدیک‌تر به متن قرآن و متون تفسیری به تصویر درآمده‌اند. بر این اساس می‌توان عنوان کرد که نگارگران باورهای دینی مسلمانان را به طرز شایسته به تصویر درآورده و سایر نگاره‌ها تا حدودی به متون تفسیری وفادار مانده‌اند.

و جبرئیل که در آسمان بال‌هایش را گسترده است، دیده می‌شود و همچنین در نگاره روضه‌الصفاء، حضرت ابراهیم بر منجینی نشسته و افرادی در حال هدایت منجین به سمت آتش هستند و جبرئیل که دستانش را به سوی ابراهیم بلند کرده است. با این توصیفات می‌توان گفت، نگارگران در بیان این لحظه از زندگی حضرت ابراهیم در این دو نگاره، آن را نزدیک به تفاسیر ترسیم کرده‌اند.

به طور کلی جایگاه معانی معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) در نگارگری ایران بر اساس آیات قرآن و متون تفسیری را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد:

۱. نگاره‌هایی که کاملاً منطبق با متن قرآن و متون تفسیری تصویرسازی شده‌اند.

این نگاره‌ها، معجزه حضرت ابراهیم (ع) را با توجه به آنچه در متن قرآن و متون تفسیری آمده، به تصویر درآمده‌اند. به دلیل این که متن قرآن به جزئیات معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) نپرداخته، ترسیم نگاره‌های سرد و سلامت شدن آتش برای آن حضرت، در دو نگاره‌ی نسخه ۳ قصص الانبیاء (تصویر ۵) و نگاره دیگری از همین نسخه محفوظ در مجموعه کی‌یر (تصویر ۷) در دوره صفوی به تفاسیر نقل شده، نزدیک‌تر است. نگارگران برای نشان دادن این انطباق از عناصری مانند، منجین برای پرتاب کردن ابراهیم، حضور جبرئیل برای سرد و سلامت کردن آتش (تبدیل آتش به بوستانی سبز و خرم)، جاری کردن نهر و ترسیم گل و سبزه استفاده کرده‌اند.

۲. نگاره‌هایی که تا حدودی منطبق بر آیات قرآن و متون تفسیری هستند.

در این نگاره‌ها میان آیات قرآن و متون تفسیری با نگاره ترسیم شده تفاوت‌هایی موردی وجود دارد. برخی نگاره‌های معجزه حضرت ابراهیم (ع) در ادوار مختلف اگرچه نزدیک به آیات قرآن و تفاسیر ترسیم شده است ولی کاملاً منطبق بر آن تصویر نشده‌اند.

جدول (۳) جایگاه معانی نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع) در نگارگری ایرانی بر اساس آیات قرآن و متون تفسیری به ترتیب تاریخی نشان داده شده است.

نتیجه

با مقایسه آیات قرآن کریم با تصاویر نسخ خطی مربوط به معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم (ع)، همچنین تطبیق روایات و تفاسیر با این نگاره‌ها، معلوم گردید؛ در برخی از نگاره‌ها انطباقی نسبتاً کامل با روایات و در برخی دیگر تفاوت‌های موردی با روایت‌های قرآنی دیده می‌شود. در

این میان نگاره‌های قصص الانبیاء نمونه‌های مناسب‌تری از تناسب میان نگاره با متن قرآن و متون تفسیری هستند. در پی بردن به جایگاه معانی و معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) در نگارگری ایرانی، نگارگران در دوره‌های مختلف توانسته‌اند تصاویر خلق کنند که یا منطبق بر آیات قرآن و متون تفسیری باشند و یا تا حدودی متناسب با آیات قرآن و متون تفسیری باشند که این امر به دلیل استفاده آنان از منابع تاریخی اسلامی که از قرآن متأثر بودند، است. در واقع هنرمندان سعی داشتند تا علاوه بر آن که بینش حاکم را در نگاره‌های خود نشان دهند تا حد امکان به منبع اصلی الهام این نگاره‌ها که قرآن کریم است، وفادار بمانند. تعامل میان نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) و متن قرآن کریم و متون تفسیری با توجه به فضای سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، محتوای نسخ و امکان ترجمه بصری موضوع صورت گرفته است. موضوع معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) بیشتر در دوره صفوی تصویرسازی شده است و دلیل این کثرت تصویرسازی آن است که سفارش‌دهندگان این تصاویر در پی آن بودند که علاوه بر آن که این معجزه دربردارنده پیامی باشد؛ دارای جنبه دینی و تبلیغی نیز باشد. به دلیل این که مخاطب این نگاره‌ها در دوره صفوی، مردم بودند و در این دوره، نقاشی در لایه‌های مختلف اجتماعی رواج یافته بود، از این رو وفادار ماندن نگارگران به منبع اصلی این تصاویر که همانا قرآن کریم است، می‌توانست بر ایمان و اعتقاد آنان تأثیرگذار باشد و از طرف دیگر می‌توان گفت یکی از اهداف ترسیم تصاویر مذهبی و در این میان معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع)، در دوره‌های مختلف به سیاست حاکم وقت برمی‌گردد. در واقع حاکمان سعی در استفاده تبلیغی از هنر نگارگری بودند. آنان از این هنر، در جهت نشان دادن وفاداریشان نسبت به اعتقادات مردم و ادامه‌دهنده راه پیامبران و همچنین زینت دادن فرهنگشان استفاده می‌کردند. با بررسی ادوار تاریخی هنر نقاشی ایران همواره این موضوع را می‌توان مشاهده کرد. از همین رو تصاویر با مضامین مذهبی در ادوار مختلف اسلامی را می‌توان دید که همواره مورد استقبال حاکمان وقت قرار گرفته است. به عبارتی، علاقه و گرایش حاکمان وقت باعث خلق آثار با موضوع مذهبی بود. آنان با نشان دادن ارتباط خود با پیامبران خدا، در جهت مشروعیت‌بخشی بر ادعای سلطنت و اعتلای اعلام دین، قدم بر می‌داشتند و به این ترتیب با کسب اعتبار فرهنگی، قدرت سیاسی خود را افزایش می‌دادند و در واقع از هنر در جهت خواسته‌های خود بهره می‌بردند و به نوعی با این کار و توجه به موضوعات مذهبی، خود را ادامه‌دهنده راه فرستادگان خدا معرفی می‌کردند و به حکومتشان مشروعیت می‌دادند. آنان با استفاده از تصویرسازی مذهبی (فعایت‌هنری) عقاید و افکار خود را بازتاب می‌دادند و از آن جایی که این تصاویر متأثر از سلیقه پادشاهان و اصول اخلاقی و مذهبی حاکم بود، این امر باعث افزایش اعتبار و قدرتشان در میان مردم می‌شد. به این ترتیب بینش فرهنگی و هنری حاکم در هر دوره، روی نگاره‌های معجزه سرد و سلامت شدن آتش برای حضرت ابراهیم(ع) تأثیرگذار بوده است.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

آژند، یعقوب. ۱۳۸۷، مکتب نگارگری شیراز، چاپ اول، تهران: فرهنگستان هنر.

آژند، یعقوب. ۱۳۸۷، مکتب نگارگری هرات، چاپ اول، تهران: فرهنگستان هنر.

آژند، یعقوب. ۱۳۸۹، نگارگری ایران (پژوهشی در تاریخ نقاشی و نگارگری ایران)، جلد ۱ و ۲، چاپ اول، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

احمدپناه، ابوتراب و شیرین نظری‌زاده دهکردی. ۱۳۹۵، «پژوهشی برای معرفی جلد اول گلچین اسکندر

- سلطان ۸۱۳ ه. ق. متعلق به بنیاد گلبنکیان لیسبن پرتغال»، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، شماره ۴، دوره ۲۱، ص ۳۱-۳۸.
- امامی خلیل آبادی، مرتضی. ۱۳۸۸، معجزه بیان، چاپ اول، شهرکرد: انتشارات دانشگاه شهرکرد.
- بیومی مهران، محمد. ۱۳۸۳، بررسی تاریخی قصص قرآن، جلد ۱، ترجمه سید محمد راستگو، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پاک‌نیابت‌ریزی، عبدالکریم. ۱۳۸۸، قصه‌های قرآن از آدم تا خاتم، چاپ اول، تهران: انتشارات مبین اندیشه.
- جزایری، نعمت‌الله. ۱۳۹۲، قصص الانبیا (تاریخ انبیا از آدم تا خاتم)، ترجمه صادق حسن‌زاده و حسین حسن‌زاده، چاپ پنجم، قم: انتشارات اجود.
- خزایی، محمد. ۱۳۸۶، «مرقعات معروف ایرانی در موزه‌های استامبول و برلین»، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۶، ص ۶۳-۷۶.
- دشتگل، هلناشین. ۱۳۸۹، معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۷، لغت‌نامه دهخدا، جلد ۱۴، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، چاپ اول، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضائی‌اصفهانی، محمدعلی. ۱۳۸۰، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، جلد ۱، چاپ اول، رشت: انتشارات کتاب‌مبین.
- ریشار، فرانسیس. ۱۳۸۳، جلوه‌های هنر پارسی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سعیدی‌روشن، محمدباقر. ۱۳۷۹، معجزه شناسی، چاپ اول، تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- شایسته‌فر، مهناز. ۱۳۸۴، هنر شیعی، چاپ اول، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- شیرازی، ناصر مکارم. ۱۳۷۸، تفسیر نمونه، جلد ۸، ۱۲ و ۱۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- صداقت، معصومه. ۱۳۸۶، «پیامبران اولوالعزم در نگاره‌های قصص الانبیا ابواسحاق نیشابوری»، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۷، ص ۲۳-۴۶.
- طباطبائی، محمدحسین. ۱۳۸۴، تفسیر المیزان، جلد ۱ و ۱۴، ترجمه محمد باقر موسوی‌همدانی، قم: انتشارات اسلامی.
- عکاشه، ثروت. ۱۳۸۰، نگارگری اسلامی، ترجمه غلامرضا تهامی، چاپ اول، تهران: حوزه هنری.
- کیان‌فر، جمشید. ۱۳۸۰، تاریخ روضه‌الصفای سیره‌الانبیا و ملوک و الخلفا، جلد اول، تهران: اساطیر.
- محمدزاده، مهدی. ۱۳۸۷، «قصص قرآنی به روایت نگارگران مکتب ایلخانی تبریز در جامع‌التواریخ»، دو فصلنامه هنرهای اسلامی، شماره ۴، ص ۸-۱۹.
- نیشابوری، ابواسحاق ابراهیم‌بن منصور ابن خلف. ۱۳۸۶، قصص الانبیا (داستان پیغامبران)، به اهتمام حبیب یغمائی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

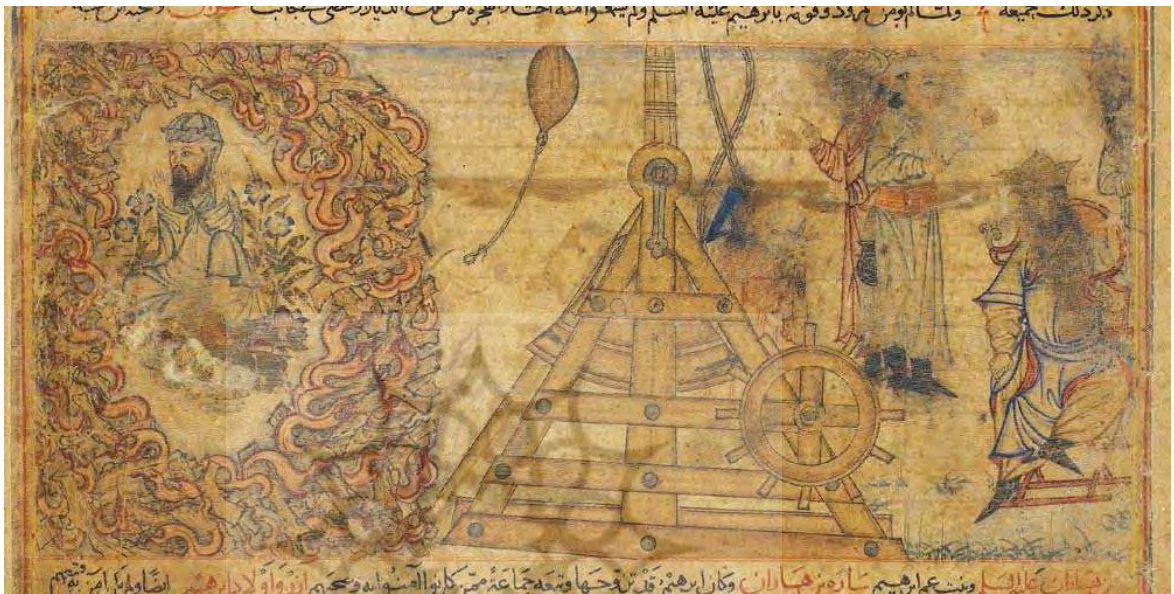
A Comparative Study of the Paintings of Ibrahim in the Fire with Verses, Narratives and Interpretations of the Qur'an from the Ilkhanid to the Safavid Era *

Mahdi Mohammad Zadeh, Professor, Faculty of Art, Tabriz Islamic Art University and Ataturk University of Erzurum

Rahim Charkhi, Assistant Professor, Faculty of Art, Tabriz Islamic Art University, Iran

Somayeh Zadamiri, MA in Islamic Arts, Faculty of Art, Tabriz Islamic Art University, Iran

Received: 2021/04/15 Accepted: 2021/09/01

Miracle as a divine sign and proof is a clear and rightful indication to show the prophecy and its connection with God. The miracles of the prophets are among the religious topics and part of Qur'anic topics that have been discussed in several chapters. In the meantime, the miracle of coldness and healing of fire for prophet Ibrahim (peace be upon him) is one of the cases that has been repeatedly mentioned in religious and historical texts and has been considered by painters and kings and rulers of their time in different periods of Iranian art throughout the Islamic period. The present study aims to determine the degree of conformity of the theme and content of the narrative of the miracle of coldness and healing of fire for prophet Ibrahim (peace be upon him) with images of his miracles. These images are studied in terms of visual elements with Qur'anic narratives. In addition, identifying images that are more consistent with the narratives of the Holy Qur'an is another goal of this study. In fact, this article, while introducing various left images that depict the miracle of cooling and healing of fire for prophet Ibrahim (peace be upon him), based on the examples of Iranian painting, and matching the drawings with the Qur'anic narrative and analyzing their visual elements, examines the degree of correspondence of the drawings with the theme of the miracle of coldness and healing of the fire for prophet Ibrahim (Peace be upon him) with the narratives of the Holy Qur'an and interpretive texts to determine to what extent these painters had remained faithful to its main narrative, the Holy Qur'an, in expressing the image of the miracle. This research also seeks to determine what the cultural and artistic discourse of that period had to do with the images of the miracle of coldness and healing of fire for Ibrahim. To achieve this, first the definition of a miracle is presented with reference to the Holy Qur'an and hadiths and commentaries. This is done because the word "miracle" has several instances and is used by its users, which in this article is based on the Holy Qur'an and interpretive texts, and then it is followed by the introduction of drawings. The miracle of coldness and healing of fire for Ibrahim,

*This paper is extracted from Somayeh Zadamiri's thesis, titled "Illustration of Miracles of Ulu al-Azm Prophets based on Available Instances in Persian Painting" which is conducted under supervision of Dr. Mahdi Mohammad Zadeh and Dr. Rahim Charkhi at Tabriz Islamic Art University.

the visual narrative and their content study are discussed subsequently. This research has been done by descriptive, comparative and analytical methods and information and study samples have been collected using library and internet resources. By studying and analyzing the content of these drawings, it can be seen that the miracle by prophet Ibrahim (peace be upon him) has been depicted according to the pictorial elements used in the drawings, the narrative and content of the studied drawings, sometimes as per Qur'an and interpretive texts, while sometimes they have occasional differences with interpretive texts. In general, the place of the meanings of the miracle of coldness and healing of fire for prophet Ibrahim (peace be upon him) in Iranian painting based on Qur'anic verses and interpretive texts can be divided into two groups: drawings that are completely consistent with the text of the Qur'an and interpretive texts, and illustrations and drawings that are somewhat consistent with Qur'anic verses and interpretive texts. By comparing the narratives and interpretations of the Qur'an with the drawings of Ibrahim's miracle, it was determined that the drawings of the version of the stories of the prophets in the Safavid period are more compatible with the Qur'anic narratives than other drawings. In other words, the images of the stories of the prophets are depicted closer to the text of the Qur'an and interpretive texts. In addition, painters have created visual elements in their paintings according to their insights and perceptions, and the rulers have used them to legitimize their rule. In other words, the interest and tendency of the rulers of the time led to the creation of works with a religious theme. By showing their connection with the prophets of God, they took steps to legitimize the claim of monarchy and the promotion of the proclamation of religion, and thus to increase their political power by gaining cultural prestige. They used art in the direction of their desires, and in this way, by doing so and paying attention to religious issues, they introduced themselves as the continuation of the path of God's messengers and gave legitimacy to their rule. They used religious imagery to reflect their ideas and thoughts, and since these images were influenced by the tastes of kings and the prevailing moral and religious principles, increased their prestige and power among the people. Thus, the prevailing cultural and artistic insight in each period has influenced the images of the miracle of coldness and healing of fire for prophet Ibrahim (peace be upon him).

Keywords: Miracle, Images of Ibrahim, Ibrahim in the Fire, Iranian Painting

References: The Holy Qur'an.

Ahmadpanah, Aboutrab and Nazari Zadeh Dehkordi, Shirin, 2016, a research to introduce the first volume of the anthology of Alexander Sultan 813 AH, owned by the Golbenkian Foundation, Lisbon, Portugal, *Journal of Fine Arts - Visual Arts*, Volume 21, (4): 31-38.

Akasheh, Sarvat, 2001, *Islamic painting*, translated by Gholamreza Tahami, first edition, Tehran, Hozeh Honari.

Azhand, Yaghoub. 2008, *Shiraz School of Painting*, first edition, Tehran, Academy of Arts.

Azhand, Yaghoub. 2008, *Herat School of Painting*, first edition, Tehran, Academy of Arts.

Azhand, Yaghoub, 2010, *Iranian Painting (Research in the History of Iranian Painting and Painting)*, Volume 1 and 2, First Edition, Tehran, Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books (Position).

Biomi Mehran, Mohammad, 2004, *Historical study of Quranic stories*, Volume 1, translated by Seyed Mohammad Rastgoo, first edition, Tehran, scientific and cultural publications.

Dashtgol, Helnashin, 2010, *Ascension of Manuscripts to Folk Paintings*, First Edition, Tehran, Scientific and Cultural Publications.

Dehkhoda, Ali Akbar, 1998, *Dehkhoda Dictionary*, Volume 14, under the supervision of Mohammad Moin and Seyed Jafar Shahidi, first edition, Tehran, Tehran University Publishing and Printing Institut

Emami Khalilabadi, Morteza, 2009, *Miracle of Expression*, first edition, Shahrekord, Shahrekord University Press.

- Jazayeri, Nematullah, 2013, *Stories of the Prophets (History of the Prophets from Adam to Khatam)*, translated by Sadeh Hassanzadeh and Hossein Hassanzadeh, fifth edition, Qom, Ajoud Publications.
- Khazaei, Mohammad, 2007, *Famous Iranian Marques in the Museums of Istanbul and Berlin*, Bi-Quarterly Journal of Islamic Art Studies, (6): 63-76.
- Kianfar, Jamshid, 2001, *History of Al-Safa shrine in the life of the prophets and kings and caliphs*, Volume I, Tehran, Myths.
- Mohammadzadeh, Mehdi, 2008, *Quranic stories narrated by the painters of the Tabriz patriarchal school in Jame Al-Tawarikh*, two quarterly journals of Islamic arts, (4): 8-19.
- Neysabouri, Abu Ishaqah Ibrahim Ibn Mansour Ibn Khalaf, 2007, *Stories of the Prophets (Story of the Prophets)*, by Habib Yaghmaei, Fifth Edition, Tehran, Scientific and Cultural Publications.
- Pak Niat Tabrizi, Abdolkarim, 2009, *Qur'an Stories from Adam to Khatam*, First Edition, Tehran, Mobin Andisheh Publications.
- Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, 2001, *Research in the Scientific Miracle of the Qur'an*, Volume 1, First Edition, Rasht, Mobin Book Publishing.
- Richard, Francis, 2004, *Effects of Persian Art*, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Saeedi Roshan, Mohammad Baqer, 2000, *Miracle Science*, First Edition, Tehran, Cultural Institute of Contemporary Knowledge and Thought.
- Sedaghat, Masoumeh, 2007, *The First Determined Prophets in the Paintings of Qasalanbia by Abu Ishaq Neysabouri*, Bi-Quarterly Journal of Islamic Art Studies, (7): 23-46.
- Shayestehfar, Mahnaz, 2005, *Shiite Art*, First Edition, Tehran, Institute of Islamic Art Studies.
- Shirazi, Naser Makarem, 1999, *Sample Interpretation*, Volumes 8, 12 and 13, Tehran, Islamic Library.
- Tabatabai, Mohammad Hossein, 2005, *Tafsir al-Mizan*, volumes 1 and 14, translated by Mohammad Baqer Musawi Hamdani, Qom, Islamic Publications.
- Farhad, Massumeh and Serpil Bagci, 2009, *Falnama*, United Kingdom: Thames & Hudson Publishers.
- Milstein, Rachel & others, 1999, *Stories of Prophets, Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya*, California: Mazad Publishers.
- Tabot Rice, David and Basil Gray, 1976, *The Illustration to the word history of Rashid al-Din*, United States: Edinburgh University Press.
- Bnf: National Library of France, Available from: <http://gallica.bnf.fr/> supplement Persian. 1567, Last Accessed: (97/3/4).
- Sabancı University Sakip Sabancı Museum, Available from: <http://muze.sabanciuniv.edu>. Last Accessed: (97/3/12).